

भारतीय विद्याभवन प्रणीत

मराठा वर्चस्व *

लेखक- नी. र. वन्हाडपाण्डे न्यू दिल्ली

भारतीय विद्याभवनाने मराठा वर्चस्व-मराठा सुप्रोमसी-या नावाखाली प्रकाशित केलेल्या या खण्डाने, अकरा खण्डात भारताचा इतिहास निवेदन करण्याची भवनाची योजना सिद्धीस गेली आहे. महाराष्ट्राच्या बाहेर लिहिल्या गेलेल्या भारताच्या इतिहासात मराठा कालखण्डाला एक स्वतंत्र खण्ड देण्याची पद्धत नसते. मुक्त साम्राज्याचा न्हास या नावाखाली मराठ्यांच्या इतिहासाची साधारणपणे बोळवण करण्यात येते. वस्तुतः बाबर ते औरंगजेब या कालखण्डापेक्षा शिवाजी ते दुसरा बाजीराव हा कालखण्ड फारसा लहान नाही. मुघल हे भारतात साधारणपणे शंभर वर्षे प्रमुख सत्ता या नात्याने नांदले. मराठेही सर्वसाधारणपणे तेवढाच वाळ भारतात सर्वप्रबल होते असे असून देखील भारताच्या इतिहासात मराठ्यांचा वृत्तान्त साधारणपणे चारदोन पृष्ठात उरकण्यात येतो. बाचा परिणाम असा झाला आहे की- भारतात कधी काळी मराठ्यांचे राज्य होते, एवढेच नव्हे तर भारताचे राज्य इंग्रजांनी मराठ्यांकडून घेतले, मुघलांकडून नव्हे, हे, महाराष्ट्राच्या बाहेरी, सुशिक्षितास देखील क्वचितच मोहित असते. भारतीय विद्याभवनाने अकरा खण्डांच्या आपल्या भारताच्या इतिहासात मराठ्यांच्या वृत्तान्ताला एक स्वतंत्र खण्ड देऊन पूर्वीच्या इतिहासकारांची चूक दुरुस्त केली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

पण एवढे म्हटल्यावर मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल आस्था असणाऱ्यांची भारतीय विद्याभवना बद्दलची कृतज्ञता समाप्त होते. कारण ७९५ पृष्ठांच्या या खण्डात ३४३ पृष्ठे मुघलांच्या वृत्तान्तालाच वाहिलेली आहेत. बाकी बा पृष्ठात आलेला मराठा इतिहास देखील फारसा परिपूर्ण नाही. राजकीय इतिहासाला वाहिलेल्या १८ प्रकरणांकी फक्त नऊच मराठा इतिहासाला वाहिलेली आहेत. माघवरावांपर्यंतच्या पेशव्यांना स्वतंत्र प्रकरणे दिलेली आहेत पण नारायणराव, बारभाई व सवाई माघवराव यांच्या कारकीर्दीला स्वतंत्र प्रकरणे तर सोडाच, त्यांचा उल्लेख देखील नाही. साधारणपणे ३० वर्षांच्या या काळाच्या इतिहासाबद्दल प्रस्तुत खण्डाने मौन धारण केले आहे.

या काळातील काही घटनांचा मराठा इतिहासाव्यतिरिक्त इतर बाबींची चर्चा करतांना ओझरता उल्लेख केलेला आहे उदा- हरणार्थ खड्यांची लढाई, खडई हा मराठ्यांचा अखेरचा विजय होय. या लढाईत एकजूटीने बागण्याची, मराठमण्डळात अभावाने तळपणारी प्रवृत्ति प्रकट झाली. मराठ्यांचे एकत्रित बळ पाहून इंग्रजांना निश्चिन्नाच्या मदतीस जाण्याचे धैर्य झाले नाही व काही तरी सबबी

काढून ते अलिप्त राहिले. एवढ्या महत्त्वपूर्ण लढाईचा "गव्हर्नर जनरल शोर यांच्या कारकीर्दीत झालेली एक लढाई" म्हणून उडता उल्लेख करण्यात आलेला आहे या लढाईत इंग्रजांनी भाग घेतलेला नव्हता व त्यांनी व्यापलेल्या प्रदेशावर देखील ही लढाई झालेली नव्हती. असे असता ही लढाई शोरच्या कारकीर्दीत झाली असे म्हणायचे तर रशियाच्या किंवा जपानच्या देखील एखाद्या तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दीत ती झाली असे म्हणायलाही प्रत्यवाय नव्हता.

खड्यांच्या लढाईपेक्षाही महत्त्वाची असलेली एक घटना या खण्डाने डावलली आहे व ती म्हणजे पहिले मराठा युद्ध हे युद्ध जणू झालेच नाही अशा बुद्धीने हा इतिहास लिहिण्यात आला आहे हा अनुल्लेख सहेतुक नसेलच असे म्हणवत नाही. हा इतिहासाचे संपादक डॉ मजूमदार यांचा एक जाडा सिद्धान्त असा आहे की इंग्रज एक श्रेष्ठ दर्जाचे मानव होते हा त्यांची श्रेष्ठता इंग्रजी भाषा व इंग्रजी शिक्षण यात व्यक्त झालेले होते. भारताच्या गेल्या ७०० वर्षांच्या इतिहासामध्ये इंग्रजी शिक्षण इंग्रजांनी भारतात आणले या व्यतिरिक्त स्पृष्टणीय असे काहीही घडले नाही. एतद्देशीय राज्यकर्ते इंग्रजांचा पराभव करू शकतील अशी सभावनाच नव्हती. पहिले मराठा युद्ध ही या सर्व समजूतींना धक्का देणारी घटना होती. हे युद्ध सात वर्षेपर्यंत लढले गेले. मध्य भारतातील माळव्यांच्या क्षेत्रापासून तो सह्याद्रीचे घाट व अरबी समुद्राच्या लाटा अशा विशाल रंगभटावर या युद्धाचे ताण्डव सुरू होते यात अनेक वेळा इंग्रजांचा कसून पराभव झाला. माळव्यांमध्ये महादजी शिंद्यांनी खुल्या मैदानावर इंग्रजांकी टक्कर घेऊन त्यांना हैराण केले. जनरल गॉडर्डच्या फौजांना सह्याद्रीच्या खडकावर आपटी मिळाली, व घुळपांच्या आरमाराने समुद्रपुत्र म्हणविणाऱ्या इंग्रजांचा समुद्रावर पराभव केला शेवटी चिमजी भोसल्यांना तीस हजार घोडदळाची दौड मारून बंगालला धडक दिली व वॉरन हेस्टिंग्सला तहाची याचना करण्यास भाग पाडले. हे सर्व करण्यास मराठ्यांना इंग्रजी शिक्षणाचे घुटके घेण्याची जरूर पडला नाही. या युद्धात शिंदे, भोसले व पेशवे हे जुटाने लढले. पहिल्या मराठा युद्धातील इंग्रजांच्या पराभवाचे हे एकमात्र कारण आहे पण या युद्धात देखील गायकवाडांची मदत झाली नाही. थोडा विरोधच झाला. भोसल्यांनी मदत केली पण एन वेळी पेशाच्या लोभाने हात आखडता घेतला नाहीतर याच युद्धात इंग्रजचे भारतातील अस्तित्व समाप्तीस आले असते.

आधुनिकतेची भाकडकथा पृष्ठ ५१६ वर स्पष्टपणे उल्लेखिलेली आहे "मराठे प्रमुख मध्ययुगीन सरंजामशाहीच्या लांबत्या सावल्या- मध्ये मसगूल झाले होते. युरोपात होत असलेल्या उलथागलथीची त्यांना काहीच कल्पना नव्हती." "ठोस उदाहरण दाखवा" अशी मागणी केल्याबरोबर ज्यांचा बुडबुडा फुटतो अशा नेहमी करण्यात येणाऱ्या भोंगळ विधानांपैकीच हे विधान आहे. नाना फडणीसासा- रख्या मराठाप्रमुखांना, आंग्लशिक्षित भारतीयांना रशिया व चीन येथील घडामोडीचे १९६२ साली जितपत ज्ञान होते, त्यापेक्षा अधिक ज्ञान होते नाना फडणीसाचा फ्रेंच राज्यकर्त्यांशी पत्रव्यवहार सुरू होत त्याच्या पत्रव्यवहारावरून त्याला फ्रेंच राज्यक्रांती व युरोपातील सत्तांचे बलाबल याबद्दल अचूक ज्ञान होते हे स्पष्ट होते इंग्रजांना शह देण्यासाठी नानाने फ्रेंचांचा उपयोग करण्याचाही प्रयत्न केला.

शत्रूच्या चष्म्यातून

या खण्डात मराठा इतिहासाची चर्चा शत्रूच्या चष्म्यातून केलेली आहे. मराठ्यांच्या पोर्तुगीजावरील स्वारीसंबंधी पुढील उल्लेख पहा. "शत्रूचे बळ जसजसे वाढत चालले तसतशी अविलंबाने चढाई करण्याची जहा वाढत चालले." या वाक्यात मराठ्यांच्या बळाचा उल्लेख "शत्रूचे बळ" असा केलेला आहे एकूण परक्या पोर्तुगीजांचे शत्रू जे मराठे ते या तथाकथित भारतीय लेखकाचेही शत्रू आहेत.

आणखी एक वाक्य पहा. "मराठ्यांचे परचक्र जेव्हा फिरवून आले तेव्हा व्हा. बुक्तीने शत्रूच्या देशापर्यंत त्याचा पाठलाग केला व मराठी फौजांचा खूद पुण्याजवळ पराभव केला."

एकूण भारतातीलच फ्रेंचांनी काबीज केलेली भूमी हे फ्रेंचांचे मायपोट, त्यावर मराठ्यांनी हल्ला केला तर ते परचक्र व फ्रेंचांचे शत्रू ते या लेखकाचे शत्रू ! खासान्याय !

वरील वाक्यात व्यक्त झालेल्या मनोवृत्तीव्यतिरिक्त केवळ घटनांच्या सांगाड्याच्या दृष्टीने पाहिले तरी हा वृत्तांत केवळ परकीय आक्षारक लिहिलेला आहे हे स्पष्ट दिसते सरदेसायांनी या घटनेचे वेगळेच वर्णन केलेले आहे. या वर्णनाप्रमाणे जे घडले त्यात फ्रेंचांना फुशारकी/ मारण्यासारखे फारसे काही होते असे वाटत नाही- लेखकाला सरदेसायांचा वृत्तांत अतिहासिक वाटत असेल तर त्याने तसे साधार सिध्द करायला हवे होते.

पृष्ठ ४९८ वर आणखी एक मुक्ताफळ आहे.

"यशवंतरावांचे रानटीपणाचे दुसरे कृत्य म्हणजे त्याच्या नोकरीतील ज्या इंग्रज अधिकार्यांनी गव्हर्नर जनरलच्या आदेशानुसार त्यांच्या हाताखाली लढण्याचे नाकारले त्यांना त्याने जिने मारले." एकूण स्वतःच्या नोकरीत असलेल्या सैनिकांनी एन-लढाईच्या वेळी लढण्याचे नाकारले तरी देखील त्यांना शासन करण्याचा अधिकार यशवंतराव होळकरास नव्हता ? तो अधिकार त्याने गाजविला तर ते रानटी-पणाचे कृत्य झाले!

अर्धसत्ये व अज्ञान

शत्रूच्या दृष्टीतून लिहिलेल्या मजकुराचे उदाहरण म्हणून पृष्ठ ५१६ वरील ताशेरे निःसन्देह आहेत. पुण्यातील ब्रिटिश रेसिडेण्टचे पुढील उद्गार या पृष्ठांवर भय म्हणून उद्धृत केलेले आहेत. 'पेशव्यांचे राज्य हे बोलून चलून ब्रह्मण राज्य होते व त्याने ब्रह्मणाचाच फायदा केला.' या साहेबाचा बहुधा ब्राह्मणांना श्रावण मासात वाटण्यात येणाऱ्या दक्षिणेवर बोळा असावा. या दिवशी काही लक्ष रुपये हजारो ब्राह्मणांमध्ये वाटण्यात येत इतके पैसे ब्रिटिश रेसिडेण्ट दर महिन्यातच मिळवीत असला पाहिजे. पण तेवढेच त्यांच्या होळीच वर आल पेशव्यांनी ब्राह्मण अज्ञान असा विचार करून खैराती वाटल्या असे म्हणण्यास प्रमाण नाही. शिंदे होळीकर व गायकवाड हे ब्रह्मण सरदार ब्राह्मण पेशव्यांच्या पाठिंब्यानेच पुढे आले. पटवर्धन, रास्ते वगैरे ब्राह्मण सरदार त्यांच्या तुलनेत फारच लहान होते त्यांच्यापेक्षा काही पेशव्यांचे नातलग होते. राज्यकर्त्यांच्या जवळच्या नातलगाना पटवर्धन व रास्ते यांच्यातकेही प्राण्य मिळाले नाही असे राज्य इतिहासांत धुंडाळून सापडणार नाही. पटवर्धन, रास्ते वगैरे मंडळी त्यांना मिळालेल्या पदास लायक नव्हती असे म्हणण्याचीही सोय नाही.

शत्रूच्या चष्म्यातून पाहण्याच्या सवयीप्रमाणेच अर्धवट माहितीवर विधाने ठोकून देण्याची प्रवृत्ती देखील या इतिहासात दिसून येते. पृष्ठ १८३ वर म्हटले आहे 'बाळाजीने इंग्रजांच्या मदतीने आंगऱ्यांचे आरमार बुडविले ही गोष्ट त्याला सर्वकाळ लज्जास्पद

आहे. त्याने आंगऱ्यांचे आरमार बुडविले हे बुडविलेच; शिवाय त्याऐवजी दुसरे आरमार उभारण्याची दक्षताही बाळाजी नाही.' या वाक्यातला दुसरा भाग निराधार आहे. बाळाजीने म्हणजे नानासाहेब पेशव्यांन आंगऱ्यांचे आरमार बुडविल्यावर ब्रह्मपांच्या अधिकाराखाली दुसरे आरमार उभारले. या आरमाराने आंगऱ्यांच्या आरमारासारखाच पराक्रम केला. व अनेक वेळा युरोपीय आरमारांशी देखील यशस्वी रीत्या टक्कर दिली. बाळाजीवर इतिहासग्रन्थात लेख लिहिणाऱ्या लेखकाने ही तहज मिळणारी माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करू नये यावरून साधारणपणे मराठा इतिहासावर प्रतिकूल लिहिणाऱ्यांचा अधिकार कितपत असतो याची कल्पना आल्याचाचून राहणार नाही. बाळाजीने आंगऱ्यांचे म्हणजे स्वतःचेच आरमार बुडविण्यास इंग्रजांना मदत केली ही गोष्ट शोचनीय तर खरीच पण त्याला तसे करण्यास काय कारण झाली याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला नाही आंगऱ्यांने पेशव्यांच्या मुलखातच लूटालट करण्यास सुरवात केली होती. ती पेशव्यांचा अधिकार जुमानीनासा झाला होता. अशा सरदाराचा राज्यरक्षणासाठी उपयोग होण्याचा संभव नव्हता. त्याला शसन करण्याव्यतिरिक्त पेशव्यांजवळ दुसरा पर्याय नव्हता.

नाना फडणीस व शंकराचार्य

पृष्ठ २३५ वर म्हटले आहे 'पटवर्धनांच्या फौजा कोल्हापुरच्या परिसरात आल्या व तेथील शंकराचार्यांच्या मठाबद्दल यत्किचित्तुहा आदर न दाखवित त्यांनी तो लुटला.' अर्ध सत्य बोलून संपूर्ण असत्याचा आभास कसा निगम करता येतो याचे हे मासलेवाइक उदाहरण आहे. मराठी फौजानी शंकराचार्यांचा मठ लुटला कारण त्या फौजा ज्यांच्या शोधात होत्या असे काही इसम तेथे दडलेले होते. त्यांना स्वाधीन करण्यास मठाने नकार दिला मठाने राजकीय बाबीत तटस्थता न पाळता एक बाजू घेतल्यावर आपल्या धार्मिक स्थानाची वजू राखली गेली नाही म्हणून कुरकुर करण्याचा त्याला अधिकार उरत नाही पुढे नाना फडणीसाने मठाचे नुकसान भरून दिले हीही या बाबतीत एक महत्त्वाचा गोष्ट आहे. पण अश्वत्थामा हतः म्हणून ज्यांना मुद्दामच छोटा प्रचार करायचा आहे अशा इतिहासकारांना असल्या गोष्टीत कुठून रस असणार ?

पृष्ठ २६२ वर म्हटले आहे की नाना फडणीसाने अलीजाबहादूर व तुकोजी होळकर यांना महादजी शिंद्यांशी भांडण्यास चिथविले. याच ग्रन्थात अन्यत्र नाना फडणीसाचे एक पत्र उद्धृत केले आहे त्यात पुढील वक्तव्य आहे. 'महादजींच्या इच्छेविरुद्ध तुम्ही जयपुरच्या राजाकडून नजराने घेतले ही गोष्ट शोचनीय आहे' नानाची दुसरी अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत त्या वरून हे स्पष्ट होते की अलीजाबहादूर व तुकोजी होळकर यांच्यावर त्यांचा प्रभाव फारसा चालत नसे. या दोघांना महदजींविरुद्ध त्याने चिथविले असे म्हणण्यास काही पुरावा नाही.

पृष्ठ ४८९ वर म्हटले आहे की आयुष्याच्या अखेरच्या दीन वर्षात नानाने राष्ट्रघातकी कृत्ये केली. ही कृत्ये कोणती याचा स्पष्ट उल्लेख करायचे लेखकाने टाळले आहे राष्ट्रपुरुषावर इतक्या बेजबाबदारपणे आरोप करणे अत्यन्त अक्षोभाई आहे वस्तुतः शेवटच्या

दोन वर्षात नाना फडणीसांच्या हातात फारशी सत्ता नव्हती. तो सर्वस्वी वैफल्याच्या आहारी जाऊन बाबल्या साऱ्या जीवितस्वप्नांची राखरांगोळी असहायपणे पाहत होता.

मराठ्यांवरील लूटमारीचा आरोप

मराठ्यांच्या विरुद्ध जो आरोप कानोकपाळी ऐकू येतो तो हा की त्यांनी राज्य न करता नुसतो लूटमार केली. हाच आरोप पामर्ष मुखाने या ग्रंथात उगाळला आहे पामर्ष म्हणतो "लूटमार करण्यात मराठे कितीही बुरशाळी असले तरी राज्य करण्याची त्यांची लायकी नव्हती." याच ग्रंथातील मराठा राज्यकारभारावरील प्रकरणात मराठा कागदपत्रांच्या आधारेने मराठ्यांच्या राज्यकारभारावर जो प्रकाश पडतो त्यावरून हा आरोप किती निराधार आहे हे दिसून येते अने असून देखील हा आरोप या ग्रंथात संपादकाने तसाच राहू दिला आहे. मराठ्यांच्या तथाकथित लूटमारी संबंधीची वस्तुस्थिती अशी आहे.

मुघल बादशहाशी झालेल्या तहानुसार बादशाही मुलखावर चौथ व सरदेशमुखी आकारण्याचा अधिकार मराठ्यांना प्राप्त झाला. हे देणे बरेच वेळा बऱ्या बोलाने देण्यात येत नसे व ते वसूल करण्यास मराठ्यांना बलप्रयोग करावा लागे या बलप्रयोगालाच इंग्रज इतिहासकारांनी लूटमार असे नाव दिले आहे व एतद्देशेय इतिहासकारांनी त्यांचीच रोपटपंची केली आहे. मराठा राज्यकारभारावरील प्रकरणात देखील असे म्हटले आहे की मराठ्यांची चौथ व सरदेशमुखीची पध्दत ही वेलस्लीच्या तैनाती फौजेच्या पध्दतीसारखी होती. पण इंग्रज तैनाती फौजेच्या तहाने बांधलेल्या आपल्या मांडलीकाच्या मदतीस येत. उलट मराठे असे करीत नसत नव्हती प्रमाणे या आरोपाच्या व्हीसाठ लेखकाने उदाहरणे मात्र दिली आहेत. नादिरखाने दिल्लीवर स्वार केली तेव्हा पाहिला बाजीराव त्याच्या पारिपत्यास ठीक पावून गेला. अहमदशाहा अब्दालीच्या पारिपत्यास ठीक मग ठच व पानिपतावर बलिदान केले नादिरखाना व अब्दाली यांपैकी कुणीही मराठ्यांच्या अंमलाखालील

प्रदेशाला स्पर्शही केला नव्हता. मराठे आपल्या मांडलिकांच्या मदतीला गेले नाहीत अशी उदाहरणे घडलीच नाहीत असे म्हणता येणार नाही पण त्यावरून स्वीकारलेल्या भारी जबाबदाऱ्या सांभाळण्यास आवश्यक ते बळ मराठ्यांजवळ नव्हते एवढेच सिद्ध होते. मराठा वर्षस्वही स्वभावतःच केवळ लुटीची यत्नणा होती असे सिद्ध होत नाही चौथ आणि सरदेशमुखीच्या वसुळीत अतिरेकही झाले असतील पण स्वतंत्र भारताने केलेल्या गोवा व हैदराबाद यांच्या विमोचनाच्या वेळी देखील अतिरेक घडल्याच्या तक्रारी आल्या होत्या.

पृष्ठ ५१४ वर मराठे प्रमुख आपल्या प्रजेचीच लुटालुट करीत असा आरोप केला आहे. या आरोपाच्या पुष्टयर्थ देखील उदाहरणे दिलेली नाहीत कदाचित् दौलतराव आदियाने पुण्यात केलेल्या प्रकाशरावर या वाक्यात रोख असावा. पण दौलतरावाचे कृत्य पेशव्यांच्या संमतीने झाले होते असे समजण्यास आधार नाही. बाजीरावाला स्वतःचे बळ काहीच नव्हते. दौलतरावावर त्याची सत्ता नाममात्र होती.

मराठेशाहीबद्दल समकालीन लोकमत

उठल्या बसल्या मराठ्यांच्या लुटीचा उल्लेख करून मराठे कालीन भारत देखील ब्रिटिश इतिहासकारांप्रमाणेच मराठ्यांना लुटार मानत होता, राज्यकर्ते मानत नव्हता असा ग्रह इंग्रजांनी निर्माण केला आहे भारतीय विद्याभवन प्रणोद प्रस्तुत इतिहासाचे संपादक मजूमदार यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत "बंगाली व मराठ्यांनी ज्या प्रांतावर चढाया केल्या त्या इतर प्रांतातील लोक यांच्याबद्दल मराठ्यांची जो वृत्ति होती त्यावरून हिंदू भारताचे मराठ्यांच्या वचंस्वाखाला एकीकरण करण्याच्या कल्पनेला फारसे यश येण्याचा संभव नव्हता." मजूमदाराचे हे विधान महाराष्ट्रपुराण नामक मराठेकालीन ग्रंथाच्या एका लहानशा अवतरणावर आधारलेले आहे अशा तऱ्हेचा वृत्तांत महाराष्ट्र-पुराण सोडले तर अणखी कोठेही आढळत नाही या स्वतःच्या विधानाचा देखील वरील भरमसाठ आरोप करताना मजूमदारांना विसर पडला आहे. निदान मजूमदारांनी स्वतःच उल्लेखिलेल्या आनंद मंगला या ग्रंथातील उल्लेख तरी त्यांना आठवायला हवा होता या ग्रंथात लिहिले आहे की अशोवर्दीखानाने जेव्हा भुवनेश्वरची देवळे पाडली तेव्हा नंदीने त्याला मारण्यास ठीक आपला त्रिशूल उचलला. यावर शंकर त्याला म्हणाले "तू हे काम करण्याचे कारण नाही. माझा भक्त मराठ्यांचा प्रमुख अलीवर्दीखानाचा पराभव करून याचा सूड उगवील." असे म्हणून भास्करपंडिताला स्वतः शंकराने बंगालवर स्वारी करण्यास पाठविले. आनंद-मंगळमध्ये भविष्यवाणीच्या रूपाने भास्करपंताच्या स्वारीचा उल्लेख असला तरी हे वर्णन त्या स्वारीनंतरचे आहे हे स्पष्ट आहे. या वर्णनावरून मराठे हे बंगालचे विमोचक समजले जात होते, लुटार नव्हते हे देखील स्पष्ट होते. स्वतःच लिहिलेले विसरून प्रसिध्द इतिहासकाराने भरमसाठ आरोप करावे हे अत्यंत शोचनीय आहे.

मराठेकालीन लोकांची मराठ्यांच्या पराक्रमाबद्दल काय भावना होती हे हरयाणामध्ये गेली दोनशे वर्षे गायल्या जाणाऱ्या एका पौदाड्यावरून निःशंकपणे स्पष्ट होते. पानिपतच्या युद्धा-

प्रीत्यर्थ मराठी फौजा महिनोगणती हरयाणामध्ये संचार करीत होत्या याचा तिथल्या रहिवाशांना उपद्रव होणे अनदी अपरिहार्य होते. असे असून आबालवृद्धांच्या तोंडी दोनशे वर्षांहून अधिक असलेल्या या पोवाड्यात सदाशिवराव भाऊ व त्यांच्या बरोबर धारातीर्थी पडलेले मराठा सैनिक हाच आराध्य विषय आहे. अहमदशाहा अब्दाली हा परकीय आक्रमक व देश-झत्रू होता असेच या पोवाड्यात मानले आहे. हा पोवाडा गफ्फाच्या घंढेवाईक शाहीरात काही मुसलमान देखील आहेत. भाऊच्या पराक्रमाच्या आख्यायिका-हरयाणामध्ये खेडोपाडी प्रचलित आहेत. हरयाणातील एका खड्यातील मुली लग्नाला अयोग्य समजल्या जातात कारण या खड्यातील लोकांनी पानिपतच्या युद्धात भाऊला मदत केली नव्हती.

या हरयाणा पोवाड्या प्रमाणेच एक राजस्थानी पोवाडा देखील अ हे त्यात यशवंतराव हौळकराचे गुणगान आहे दक्षिणी झंजवा-ताप्रमाणे यशवंतराव आला नसता तर प्रलयकालच्या फिरंगी भेषांनी आमची सिंहासने केव्हाच वाहून नेली असती असे हा पोवाडा रचणारा म्हणतो.

अर्थात मराठे समकालीनांना लुटारू वाटत होते या सार्वत्रिक ग्रहाला समकालीन साहित्याचा आधार फारसा नाही.

मराठेकालीन भारताची आर्थिक स्थिति

मराठ्यांच्या लूटमारीमुळे अठराव्या शतकात भारताची आर्थिक स्थिति खालवली असली पाहिजे असा साहित्यिकच समज होतो पण प्रस्तुत इतिहासातील आर्थिक परिस्थितीवरचे प्रकरण वाचून पाहिले की काही दुसरेच चित्र नजरेस येते. मराठ्यांच्या मूलखणिगेचा उपसर्ग बंगालला बराच झाला असा नेहमी गाजावाजा करण्यात येतो. एवढा उपसर्ग पोचून बंगालच्या अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला हे पुढील बर्णनाकरून दिसून येईल. अठराव्या शतकात बंगालमध्ये न्यूनतम वेतन रोजी दोन ते चार रुपये होते. याच काळी तेथे रुपयेला तीन मण पस्तीस शेर गहू मिळत असे. यावरून आजच्या किमतीच्या रूपात त्यावेळचे न्यूनतम वेतन तीनशे ते चारशे रुपये होते असे म्हटले पाहिजे. पाच रुपये व एक बॅल एवढ्या भांडवलावर त्यावेळचा व्यापारी आपला व्यापार सुरू करू शके. या व्यापारात त्याला पन्नास रुपये महिनाचा नफा होई वर दिलेल्या गव्हाच्या भावावरून पन्नास रुपयांची त्यावेळची किंमत किती होती हे दिसून येईल. ही अर्थव्यवस्था पुन्हा येणार असेल तर मराठ्यांच्या स्वाऱ्या पुनः सुरू होवोत अशी प्रार्थना बंगालचे नागरिक करतील यात संशय नाही

पुढे ७४९ वर अठराव्या शतकातील दुष्काळाची यादी दिलेली आहे. या यादीत गुजराथेत १७९०-९२ या काळात पडलेला दुष्काळ सोडला तर मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रदेशांचे नाव नाही. १७०५ व १७०८ या दरम्यान साऱ्या दक्षिणेत जो दुष्काळ पडला त्याचे कारण उघड आहे. याच काळात औरंगजेब आपली आठ लक्ष फौज घेऊन साऱ्या दक्षिणेत घुमकूळ घालीत होता. या दुष्काळाचे पाप मराठ्यांच्या माथावर मारता येत नाही. १५९५ ते १७११ हा काळ मोगल वर्चस्वाचा होता. बहुतेक दुष्काळ याच काळात पडलेले आहेत. ब्रिटिश काळात तर सततच दुष्काळ असे

असे याच ग्रंथात पुढील खंडात म्हटलेले आहे. तेव्हा मराठ्यांच्या चौथ आणि सरदेशमुखीमुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेला धक्का पोचला हा आरोप निर्मूल आहे.

वरील अनुमानाला क टॉडच्या अॅब्लस ऑफ राजस्थान या ग्रंथाने पुष्टि मिळते. टॉड मराठ्यांना शिथ्या देण्याची एकही संधी वाया घाळवीत नाही. असे असता त्याला हे कबूल करावे लागले आहे की मराठेशाही नष्ट होऊन इंग्रजांची अनिबन्ध सत्ता राजस्था-नवर स्थापित झाली व मराठ्यांच्या बऱ्याच कुप्रसिद्ध स्वाऱ्या कायमच्या बंद झाल्या तरी त्यामुळे राजस्थानातील व्यापार व एकूण आर्थिक जीवन मुळीच सुधारले नाही. याची कारणे ब्रिटिशांच्या पिळणुकीच्या घोरणात शोधना येणार नाहीत. कारण या घोरणाचे परिणाम ब्रिटिशांची सत्ता दृढमूल शाल्यवर बरेच वर्षांनी दिसून येऊ लागले. सुधारणा झाली नाही याचे कारण मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांची इंग्रजांनी केलेली बदनामी मुळातच अवास्तव होती.

मराठ्यांची सार्वभौमता

भारताच्या इतिहासात मराठा कालखंडाचा वेगळा उल्लेख न करण्याचे एक कारण कधी कधी असे देण्यात येते की मराठे हे मुळां सार्वभौम राज्यकर्ते नव्हतेच. ते मुघलांचे मांडलिक होते. तेव्हा मुघल राजवटीतच त्यांच्या इतिहासाचा समावेश करणे युक्त आहे. शेजलकरासारखे इतिहासकार देखील मोठ्या कुत्सितपणे हे मत मांडत असतात. या मतास आधार काय हे पाहू जाता मराठेशाहीवरील इतर आरोपाप्रमाणेच हे मत देखील बिनबुडीचे आहे हे दिसून येते. प्रस्तुत इतिहासात दिग्घांनी देखील हे आरोप केला आहे. व त्याच्या पुष्ट्यर्थ बाळू जा विश्वनाथाने मुघल बादशाहाशी केलेल्या तहाचा आधार दिला आहे. तहात शाहू महाराजांनी स्वराज्याच्या

मुलखाबद्दल मुघलांना दहा लक्ष रुपये द्यावेत व मुक्त सिंहासनाची सेवा करावी अशी कलमे होती. या कलमावरून दिव्यांनी फारच दूरान्वयाचे आरोप केले आहेत व्हाईव्हने बंगालची दिवाणी मुघलांकडून घेतली तेव्हा देखील इंग्रजांनी मुक्त सिंहासनाची सेवा करावी अशी अपेक्षा होती. बंगालचे राज्य मुघलांच्या वतीनेच ते चालवीत होते. पण याचा अर्थ ब्रिटिश राजा हा मुघलांचा माण्डलिक झाला असा कुणी करीत नाही. "बंगाल हा इंग्लंडचा भाग नव्हे. त्यावरील इंग्रजांचे राज्य मुघलांच्या तर्फे सुरू आहे" एवढाच त्याचा अर्थ होता. त्याचप्रमाणे मुघलांची सेवा करण्याचे कलम मुघलांच्या ताब्यातील प्रदेशाबद्दल आहे. या प्रदेशावर मराठ्यांचे राज्य नव्हते त्या प्रदेशातून फक्त चौथे सरदेशमुख वसूल करण्याचा हक्क मराठ्यांना मिळाला होता. सेवा करण्याचे कलम ज्या प्रदेशावर मराठ्यांची साक्षात् सत्ता होती त्या प्रदेशाला लागू नाही. या तहाप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी स्थापित केलेल्या राज्याला स्वराज्य म्हटले आहे. म्हणजे या प्रदेशावर मुघलांची सत्ता कबूल करण्यात आलेली नव्हती. या प्रदेशाबद्दल १० लक्ष रुपये देण्याचे कबूल करण्यात आले. यावरून देखील या प्रदेशावर मुघलांची अधिसत्ता मानण्यात आली होती असे ठरत नाही. इंग्रज देखील दुसऱ्या बाजारावाला त्याच्या खालसा केलेल्या राज्याबद्दल पेशकश देत असत. यावरून ते बाजारावाचे मांडलिक झाले होते असे ठरत नाही. मुघल बादशहाने मराठ्यांची १५००० फौज दिल्लीत ठेवण्याचे कबूल केले यावरून मांडलिक कोण झाले ते स्पष्ट आहे. सार्वभौम राजा, ज्या फौजेवर आपली सत्ता नाही अशा परराज्याचे फौज आपल्या मुलखात ठेऊन घेत नाही छत्रपति ही सार्वभौम राजाची पदवी आहे. मांडलिकाची नाही ती शाहू महाराजांनी सोडली नाही. उठूट मुघल बादशहाची सवाई माधवरावास पत्रे आली त्यात त्याचा उल्लेख राजाधिराज म्हणून केलेला आहे ज्याच्या प्रधानाला मुघल बादशहा राजाधिराज म्हणून संबोधतो तो छत्रपतिच स्वतः मुघलांचा मांडलिक होता असा आरोप करणे हास्यास्पद आहे.

मराठे सार्वभौम नव्हते त्याच्या पुष्ट्यर्थे कधी कधी मराठे नाणी पाडीत नसत असे विधान करण्यात येते. ही समजूत महाराष्ट्रात देखील बरीच पसरलेली आहे. ती कशाच्या आधारावर हे समजत नाही दिल्लीचे तख्त फोडल्यावर भाऊसाहेब यांनी पेशव्यांचा मुलगा विश्वासराव याच्या नावाने नाणी पाडली असे सरदेशायांनी नमूद केले आहे. प्रस्तुत इतिहासात देखील शाहूच्या नाण्यांचा उल्लेख आहे. मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रदेशात देखील मुघली नाणी चालत यावरून मराठे स्वतःची नाणी पाडीत नसत हा प्रवाद निघालेला दिसतो पण स्वतः छत्रपति शिवाजी महाराजांनी देखील स्वतःच्या राज्यात इंग्रजांची नाणी चालू दिली होती असे उल्लेख आढळतात. शिवाजी महाराजांनी स्वतःला सार्वभौम घोषित केले होते याबद्दल कोणी शक्य घेत नाही तेव्हा या नाण्यांच्या मुद्यात काही अर्थ नाही.

अराजक की सुराज्य

मराठे हे सार्वभौम राज्यकर्ते नव्हते एवढेच नव्हे तर नुसते राज्यकर्ते देखील नव्हते, त्यांच्या वचंस्वाचा काल हा केवळ अराजकाचा काळ होता अहासे विधान कधी कधी करण्यात येते. हिंदी भाषेतील एक शालेय इतिहास मी पाहिला त्यात मराठ्यांचा वृत्तांत अराजक या प्रकरणात दिला होता. प्रस्तुत इतिहास देखील या ग्रंथापासून मुक्त नाही रघुवीरसिंगांनी माळव्यावर जे प्रकरण लिहिले आहे त्यात मराठ्यांच्या माळव्यावरील सत्तेच्या काळखण्डाला तात्कालीन लोक "गर्दीका वस्त" म्हणत असत यावरून त्यावेळी माळव्यात नुसते अराजक होते असे म्हटलेले आहे. एकतर "गर्दीका वस्त" म्हणजे अराजक हे भाषांतर चुकीचे आहे. दुसरे असे की हे शब्द गप्पाटकातले आहेत पुराव्यानिशी मांडलेला तो निर्णय नाही. रघुवीरसिंगसारख्या लेखकाने अशा किंवदंत्येवर आपले निर्णय अवलंबून न ठेवता याबाबतीत सर जॉन माल्कम सारख्या जाणकार अधिकाऱ्यांनी काय लिहिले आहे याची दखल घ्यायला पाहिजे होती. मराठ्यांचा पराभव झाल्यावर त्यांच्या ताब्यातील प्रदेशाचे राज्य चालविण्यासाठी माल्कमची नियुक्ति करण्यात आली होती. "तद्देशीयांची सत्ता जाऊन भारतावर इंग्रजां सत्ता आल्याने थोड्या राज्या कारभार सुधारला काय?" असे ब्रिटिश पार्लमेण्टने माल्कमला विचारले तेव्हा त्याने पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले. "ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेने मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रदेशाचा राज्य कारभार सुधारला असे म्हणता येणार नाही. त्यांच्या तोंडीचा कारभार करण्यास आपल्याला काहा वर्षे लागतील. ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन बरोबर प्रवास करताना मी दक्षिण महाराष्ट्रातील काही भाग पाहिला. हा भाग मूळचा फारसा सुपोक नसताना देखील तेथे मला भरघोस पिके दिसली. पुण्यात व एकूणच सर्व प्रदेशात समृद्धी स्पष्ट दिसत होती. माळवा हा मराठ्यांच्या ताब्यातील दुसरा प्रदेश. या प्रदेशात सतत लढाई होत असल्यामुळे तेथे व्यापार व उत्पादन यथातथाच असेल अशी माझी समजूत होती पण वस्तुस्थिति अगदी वेगळी निघाली. लढाईच्या काळात विम्याचे दर वाढत एवढेच. पण व्यापार व इतर व्यवहार सुरळीत चालत असे. लक्षावधी तपस्यांच्या व्यापाराला कधी खंड पडला नाही. मराठ्यांचा राजवट एकूण पित्तुल्य होती."

पराभवाची कारणे

मराठेशाहीचे सगळेच चांगले होते तर मूठभर इंग्रजांनी मराठ्यांचा पराभव कसा केला असे विचारण्यात येईल. या पराभवाचे एक कारण ज्ञानाचा मागासलेपण हे होते असे नेहमी सांगण्यात येते पण मराठे जूट्टीने राहिले असते तर इंग्रजांना त्यांचा पराभव करता आला नसता हे पहिल्या मराठा युद्धाने सिद्ध केले. तेव्हा हे कारण खरे नाही निदान ते सर्वात महत्वाचे कारण नाही. मराठे एकजूटीने राहिले नाहीत तरी त्यांचे वेगवेगळे सरदार स्वतंत्रपणे देखील इंग्रजांच्या सैन्याएवढी मोठी सैन्ये उभारू शकत असत. त्यांचा हुकूम पराभवाच्या मर्मस्थान इंग्रजी सैन्यात होते याचे एक कारण श्रेष्ठ शास्त्रास्त्रे व श्रेष्ठ युद्ध तंत्र हे होते यात संशय नाही. पण इंग्रजांचे हे श्रेष्ठत्व दहा पंधरा वर्षात मराठ्यांना प्राप्त करून घेना येण्यासारखे होते. तोफा व बंदुका मराठ्यांना देखील करता येतच होत्या, त्यांचे अधिक सक्षम करण्याची कला हस्तगत करण्याची पात्रता मराठ्यांत होती व तसा त्यांनी प्रयत्न देखील केला होता. तेव्हा पराभवाचे मुख्य कारण मराठ्यांची आपसातील भांडणे हेच होते.

हा भांडणे थट शिवाजी महाराजांच्या काळापासून सुरू होती. त्यांचा पोटचा मुलगा संभाजीच त्यांच्याविरुद्ध बंड करून उठला. औरंगजेब आपले प्रचंड सैन्ये घेऊन मराठ्यांचे राज्य बुडविण्यासाठी महाराष्ट्रात तळ ठोकून ठाकला. अमतांना देखील घनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांच्या आपसात लढाया होत होत्या. पुढे शाहू व ताराबाई यांचे गृहयुद्ध सुरू झाले. त्यानंतर पेशव्यांच्या गृहकलहाला सुरुवात होऊन रघुनाथरावाने अनेक यादवी युद्धात मराठ्यांचे पराभवाची कारणे पदे निघे दोळकर यांच्या घडामोडी मराठा

केलेला नाही. जातिभेद हा आंग्लशिक्षितांना एक सोईस्कर असा बळीचा बकरा सापडलेला आहे. काहीही बिनसले की त्याचे खापर जातिभेदावर खुशाल फोडावे

मराठ्यातील ऐक्याचा अभाव जातिभेदाने निर्माण केलेला नव्हता शिवाजी व संभाजी, घनाजी व संताजी, शाहू व ताराबाई रघुनाथराव व माधवराव यांच्या जाति वेगळेपणाचे असल्यामुळे त्यांच्या भांडणे लागली काय ?

मराठ्यांचे ठोकाकार दुसरी एक गोष्ट लक्षात घेत नाहीत ती म्हणजे अठराव्या शतकात इंग्रज ही सर्व जगात एक प्रबल शक्ति होती त्यांनी मराठ्यांचा पराभव केला असे नाही तर फ्रेंच व त्यांचा जगविरुद्ध सेनापती नेपोलियन, यांचाही पराभव केला फ्रेंचचा पराभव होण्यात जातिभेद, मागासलेले युद्धतंत्र वा मागासलेले ज्ञान यापैकी काय कारण होते ? कोण ही दिसण्यासारखे कारण नव्हते. ज्ञानाचे क्षेत्रात तर इंग्रजापेक्षा फ्रेंच अधिक पुढारलेले होते पंधराव्या शतकापासूनच इंग्रजांच्या भाग्याची कमाम चढती होती. त्यांच्यासमोर कोणीच टिकले नाही दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत इंग्रज ही सर्व जगातील बळाढव्य शक्ति होती. ती का बलाढ्य होती याची कपोलकल्पित कारणे देणे मोठे आहे, पण राष्ट्राच्या उत्कर्षापिकांची इतक्या लीनेने कारणे मीमांसा करणाऱ्यांना विचारले की 'येत्या पन्नास वर्षात कोणत्या राष्ट्राचा उत्कर्ष व अकर्ष होणार आहे? तर त्यांची जेभे चाचरल्या शिवाय राहणार नाही इंग्रजांचा मराठ्यां- विरुद्धचा जय अटळ होता. इंग्रज नव्या युगाचे उद्गाते होते, त्यांच्या समोर जुन्या पुराण्या सरजापशाही युगाचे प्रतिनिधी मराठे टिकणे शक्य नव्हते. राणी लक्ष्मीबाई नात्या टोपे बगरती त्यांचा पराभव